

KAROL ŁOPATECKI

SPRZEDAŻ DÓBR BIAŁOSTOCKICH PRZEZ SPADKOBIERCÓW JANA KLEMENSA BRANICKIEGO

DOI: 10.15290/sp.2015.23.04

Słowa kluczowe: prawo dziedziczenia, testamenty, prawo dożywocia, Białystok, Izabela Branicka, dzierżawa, własność, kupno i sprzedaż

Kluczową cezurą czasową dla badań związanych z Białymstokiem, istotną również w kontekście dziejów Podlasia, jest zakup dóbr białostockich przez władze rosyjskie, co nastąpiło w 1809 r. Śmierć Izabeli Branickiej, a następnie sprzedaż miasta przez spadkobierców po Janie Klemensie Branickim symbolicznie kończy okres staropolski, otwierając nową epokę związaną z rządami Imperium Rosyjskiego¹.

W literaturze przedmiotu nie zajmowano się szczegółowo skomplikowanym procesem związanym z przejściem majątku ziemskiego przez dziedziców po Janie Klemensie Branickim, a następnie zawarciem z nimi umowy sprzedaży przez władze pruskie (1802) i realizacją zawartych postanowień przez rząd rosyjski (1809). Ogólne informacje wraz z treścią kontraktów zawartych przez Kamerę Wojny i Domen Prus Nowowschodnich ze spadkobiercami Jana Klemensa Branickiego i Izabelą Branicką przedstawił Jan Wąsicki². Dodatkowo, ks. Jan Nieciecki odnalazł i opublikował testament Jana Klemensa Branickiego³, a Izabela Szymańska i Aneta Średzińska

¹ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 82, oraz A. Cz. Dobroński, *Białystok Izabeli Branickiej, pruski i rosyjski*, [w:] *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014, s. 117, akcentują, że przełomowym momentem było podpisanie kontraktu sprzedaży dóbr, czyli rok 1802. Należy jednak pamiętać, że transakcja została zrealizowana dopiero siedem lat później.

² *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, oprac. J. Wąsicki, Poznań 1964, s. 25–50.

³ J. Nieciecki, *Testament Jana Klemensa Branickiego*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta*

zwróciły uwagę na tekst ugody pomiędzy spadkobiercami a wdową po hetmanie z 1800 r. oraz odnotowały postanowienia testamentowe Izabeli Branickiej⁴. Nadal jednak brakuje całościowego ujęcia problemu dysponowania dobrami białostockimi po śmierci Jana Klemensa Branickiego⁵.

Zaznaczyć należy, że przedmiot niniejszego artykułu stanowi końcowy element burzliwych losów związanych z majątkiem białostockim po śmierci Jana Klemensa Branickiego. Nie opisuję tu postępowań sądowych dotyczących zalegalizowania zapisów testamentowych (ustanowienia i prób podważenia prawa dożywocia), jak i późniejszych procesów pomiędzy prawnymi sukcesorami oraz wierzycielami a Izabelą Branicką.

Ostatni, trzeci rozbiór Rzeczypospolitej, spowodował, że dobra białostockie weszły w skład królestwa pruskiego. Nominalnie ich właścicielami byli potomkowie siostr Jana Klemensa Branickiego – Krystyny Sapiehowej (zm. w 1761 r.) i Urszuli Lubomirskiej (zm. w 1776 r.)⁶. Natomiast Izabela Branicka dzierżyła nieruchomości i ruchomości po mężu na zasadzie prawa dożywocia – nie była ich właścicielką, lecz jedynie posiadaczką⁷. Podstawą prawną była umowa, którą zawarli małżonkowie i przedłożyli do ksiąg kancelarskich 22 listopada 1748 r. (*advitalitatis inter MM Joannum Comitem in Tyczyn, Białystok et Tykocin Branicki, Palatinum Cracoviensem et Isabellam de Poniatowski Brannicka*)⁸.

Białegostoku, t. V, red. H. Majecki, Białystok 2001, s. 7–15 (charakterystyka), 15–27 (tekst źródłowy). Wydaje się jednak, że publikowane źródło nie jest wersją ostateczną. Hetman wielki koronny po złożeniu testamentu do urzędu grodzkiego dopisywał kolejne zobowiązania, co jest widoczne w publikowanym źródle. Podczas procesów dotyczących egzekucji zapisów testamentowych poruszano m.in. kwestię kamienicy na Podwalu w Warszawie, przekazanej przez hetmana Józefowi Sznneiderowi, czego brak w znanej wersji aktu ostatniej woli, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 285 (s. 32–38), 308 (s. 1–10).

⁴ I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011, s. 40–41, 46–47.

⁵ Podstawowe informacje zebrał J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 62.

⁶ A. Sztachelska-Kokoczką, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006, s. 27, tabela 1. Szczegółowo genealogia przedstawiona została podczas procesów sądowych dotyczących masy spadkowej Jana Klemensa Branickiego po śmierci Izabeli Branickiej, Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka, Oddział rękopisów, f. 141, op. 2, nr 77, k. 14–16, 27v–28.

⁷ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784, s. 197–206; P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910, s. 440–442; J. W. Bandtkie, *Prawo prywatne polskie*, Warszawa 1851, s. 355–360.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, sygn. 263, s. 140–142; Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, sygn. 292, s. 20; Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 14, s. 530.

Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej, w szczególności abdykacja brata, była dla Izabeli Branickiej wielkim obciążeniem psychicznym⁹. Niedługo po odjeździe Stanisława Augusta Poniatowskiego do Petersburga Izabela Branicka mocno podupadła na zdrowiu, tak że pod koniec 1797 r. obawiano się najgorszego¹⁰. Rok później podjęła próbę porozumienia się ze spadkobiercami męża, co ostatecznie udało się zrealizować w 1800 r.

Izabela Branicka starała się ułożyć możliwie najlepsze stosunki z władzami pruskimi. Wiadomym było, że na południowo-wschodnich krańcach władztwa Hohenzollernów powstanie nowa prowincja. Hetmanowa kusiała władze pruskie udogodnieniami lokalowymi, o ile otrzyma zapewnienie utworzenia w Białymstoku stałych urzędów pruskich¹¹. Ostatecznie władze pruskie zdecydowały się na utworzenie stolicy Nowych Prus Wschodnich w Białymstoku¹². Po pierwsze, miasto przy życzliwej postawie hetmanowej było w stanie pomieścić garnizon i licznych urzędników kamery i rejencji¹³. Po drugie, Izabela Branicka jako siostra Stanisława Augusta Poniatowskiego legitymizowała Departament Białostocki Nowych Prus Wschodnich (*Neu Ost-Preussen*), co zresztą akcentowały władze pruskie¹⁴.

⁹ Warto zwrócić uwagę, że do końca istnienia Rzeczypospolitej Izabela Branicka zimy spędzała w Warszawie. Dopiero „kiedy króla odwiedziono do Petersburga, siostra jego zamieszkała na wsi i nie opuściła już swego zamku”, z wyjątkiem wyprawy do Galicji w 1798 r., A. Potocka, *Pamiętniki*, t. I, Warszawa 1898, s. 17. O odwiedzinach Stanisława Augusta Poniatowskiego w Grodnie zob. P. J. Bykowski, *Dwór królewski w Grodnie. Epizod biograficzny (1795–1797)*, Warszawa 1894, s. 84–85 i nast.

¹⁰ H. Kownacki, [*Pamiętniki*], Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 419, s. 25: „przed świętami krwią płuć zaczęła [hetmanowa] i dużo była zasłabła, tak że domowi z rozpaczą o jej życie zwątpili, a sukcesorowie wysłali już byli plenipotenta dla odebrania dóbr w Galicji, któren w Tarnowie już był stanął”. Choroba na szczęście przeszła po kilku mniejszych nawrotach.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Branickich z Białegostoku, 114, s. 3–4, 7–8, 112–113, 119, 133.

¹² [F. Biłgorajski], *Pamiętnik szlachcica podlaskiego*, „Czas” 1876, nr 269, s. 2: „staraniem p. Branickiej Białystok został stolicą departamentu, chociaż miasto było dziedziczne. Stosownie było naznaczyć w Łomży, w Augustowie lub w jakim innym starościańskim grodzie. Lecz ten fawor zrobiony dla siostry królewskiej”.

¹³ W samym garnizonie wojskowym chroniącym nową stolicę ulokowano 561 żołnierzy, a wliczając ich rodziny – 1 019 osób. Do tego należy doliczyć ponad 200 urzędników państwowych, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 52–53; W. Kusiński, *Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości*, „Rocznik Białostocki” 1966, nr 6, s. 273; J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 62; A. Małek, *Białystok pod zaborem pruskim 1795–1807*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 4 (14), s. 23.

¹⁴ A. K. Holsche, *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu- Ost-preußen: nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, Bd. 1, Berlin 1800, s. 449; por. A. B. Małek, *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807. Monografia zespołu archiwalnego*, Warszawa 2007, s. 103–156.

Dla wszystkich zainteresowanych stron było jasne, że decyzja Fryderyka Wilhelma II oznacza w krótkiej perspektywie czasowej próbę odkupienia miasta przez władze pruskie¹⁵. Konieczność taką sugerowała sama Izabela Branicka, m.in. w liście z 20 maja 1797 r. adresowanym do króla pruskiego. Zaznaczyła ona, że nie może wyrazić zgody na ambitne plany budowlane i urbanistyczne władz pruskich z uwagi na złożony problem własności dóbr białostockich. Hetmanowa zaznaczyła, że nie jest możliwa gruntowna przebudowa lub zburzenie istniejących budynków w celu budowy nowych odpowiednich do potrzeb obiektów. Nieruchomości są jej oddane „sposobem prawa dożywocia mi służącego, szczególniejszym artykułem inwentarza przeze mnie zaprzysiężonego”. Każdy budynek „jest opisany podług którego w całości, w czasie successorom zwrócony być musi. Przeistoczenie zaś onego nad moc moją, sprawiło by w successorach do zadania mi ruiny dóbr ich własnych”¹⁶.

Prace przygotowawcze do zakupu miasta postępowały jednak wolno. Po pierwsze, ukonstytuować się musiała działalność Kamery Departamentu Prus Nowo-Wschodnich, co nastąpiło w połowie roku 1797¹⁷. Po drugie, w listopadzie 1797 r. zmarł Fryderyk Wilhelm II. Dopiero w drugiej połowie 1798 r. nowo koronowany władca Fryderyk Wilhelm III zwrócił się do Augusta Karla Holsche, dyrektora rejencji w Białymstoku¹⁸, aby „wszedł w negocjacje tego interesu”¹⁹. W pierwszej kolejności władze pruskie ustaliły spadkobierców – czyli braci Jana i Feliksa Potockich (wnuków Teresy z Sapiehów Radziwiłłówny, córki siostry Jana Klemensa Branickiego – Krysstyny) oraz ich ciotkę Joannę z Potockich Potocką, starościnię kaniowską – od których otrzymano wstępne zapewnienie o chęci sprzedaży Białego-

¹⁵ Izabela Branicka pisała nawet w 1797 r. do prezydenta komisji organizacyjnej kamery, do Karla von Knoblocha, z prośbą o popieranie idei zakupu (i wydzierżawienia) Białegostoku przez władze pruskie, *Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki*, 315 (s. 251), 367 (s. 1).

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 114, s. 94.

¹⁷ J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 59–60; A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacową bramą*, Białystok 2009, s. 45–46.

¹⁸ Zob. R. Straubel, *Biographisches Handbuch Der Preubischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, München 2009, s. 435–436. Osobą odpowiedzialną za tę kwestię na poziomie rządowym był zarządca Nowych Prus Wschodnich, Friedrich Leopold von Schrötter. A. K. Holsche do I. Branickiej, Białystok b.d., Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 12; zob. biogram zarządcy w opracowaniu J. Daniełuka, *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 177, oraz G. Krause, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. XXXII, Leipzig 1891, s. 579–582.

¹⁹ A. C. Holsche do Markowskiego, Białystok, 14 XI 1798, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 8.

stoku²⁰. *Notabene* występująca w negocjacjach Joanna Potocka dokonała 4 maja 1796 r. w Warszawie cesji części swych praw na rzecz jedynej córki Marianny Franciszki Tekli z Potockich Szymanowskiej²¹. W konsekwencji w dalszych negocjacjach występuje matka wraz z mężem Janem Potockim (używającym tytułu starosty kaniowskiego) oraz córka i jej mąż – Michał Szymanowski.

Zaadresowano i wysłano do sukcesorów zapytanie o warunki sprzedaży miasta Białegostoku (bez żadnych innych dóbr położonych w Nowych Prusach Wschodnich)²². Holsche prosił o pośpiech, gdyż „z zaczynającym się przyszłym latem [tj. w 1799 r.] miejsce ulokowania dla tych krajowych kolegiów, gdzie mają zostać, będzie determinowane”²³. Zaproponował w korespondencji, aby osobiście lub przez plenipotentą spotkać się na szczegółowych rozmowach, które mogły odbyć się w Białymstoku lub Warszawie²⁴.

Jednocześnie kamera rozeznała się w majątku po Janie Klemensie Branickim, znajdującym się w Nowych Prusach Wschodnich. II dyrektor kamery białostockiej, von Troschel, 23 listopada 1798 r. sporządził dotyczący tego zagadnienia raport. Wymieniono wówczas 64 miasta i wsie podzielone na majątki białostocki, choroski i tykociński. Wszystkie dobra wyceniono na 8 mln zł, czyli 1 333 333 talarów, co było najdroższym zespołem ziemskim w tej prowincji²⁵.

Po wstępnych rozmowach ze spadkobiercami władze pruskie zażądały szczegółowych informacji dotyczących majątku po Janie Klemensie Branickim. Chodziło przede wszystkim o ustalenie dochodów wynikających z prawa własności dóbr białostockich. W odpowiedzi spadkobiercy zazna-

²⁰ J. Potocka do A. C. Holschego, Warszawa, 28 XI 1798, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 20.

²¹ Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka, Oddział rękopisów, f. 141, op. 2, nr 77, k. 13v–14.

²² Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 12–15. Po trzecim rozbiore nie posiadano informacji, gdzie bracia Potoccy przebywają. W tym celu władze pruskie wynajęły plenipotentą – pana Markowskiego – z zadaniem dostarczenia korespondencji. Holsche do Markowskiego, Białystok, 14 XI 1798, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 8; zob. dokumentację zebraną przez urzędników pruskich o emigracji Jana Potockiego z 1800 r., Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 763, k. 1–31.

²³ A. C. Holsche do J. Potockiej, [Białystok, XI 1798], Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 13v.

²⁴ Joanna Potocka wyraziła zgodę na spotkanie w Białymstoku, zapowiadając przysłanie osoby umocowanej, J. Potocka do A. C. Holsche, Warszawa, 20 XI 1798, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 20v–21.

²⁵ Tamże, sygn. 2318, k. 16–19v; por. A. B. Małek, *Kamera Wojny i Domen...*, s. 129–131.

czyli, że „z powodu przeszkody prawa dożywotniego, niebyli nigdy w possessiej tych dóbr i nie byli w sposobności dotąd powziąć tak dokładnego objaśnienia” w kwestiach żądanych przez kamerę. Rozwiązaniem była życzliwa postawa Izabeli Branickiej, która upoważniła Łazowskiego „komisarza Pani dożywotniej, który za wyraźnym na to od Pani swojej JO Branickiej zezwoleniem, obowiązał się (...) iż na te wszystkie artykuły odpowiedź dawał będzie”²⁶. W konsekwencji udało się zestawić przychody z trzech ostatnich lat (1797–1799). Spadkobiercy zaznaczyli, że w Białymstoku brak jest starszych dokumentów rachunkowych, czego przyczyną było przejęcie urzędu podskarbiego dóbr białostockich po śmierci Wojciecha Matuszewicza przez Józefa Łazowskiego²⁷. Do wartości miasta doliczyli m.in. trzy stawy, trzy lasy, budynki skarbowe, pałac wraz z zabudowaniami oraz ogród. Całość wyceniono na 450 000 talarów, czyli 2,7 mln zł²⁸.

W konsekwencji 8 maja 1799 r. sporządzono *Summariusz intraty miasta Białegostoku i wsiów do niego należących*²⁹. Uśredniając dochody z trzech poprzednich lat oficjaliści Branickiej ocenili, że roczny zysk wynosił 9 150 talarów (54 900 zł)³⁰. Zostało to następnie zweryfikowane przez urzędników kamery, którzy zwrócili uwagę na dużo wyższe niż wykazane zobowiązania hetmanowej, m.in. na utrzymanie sądów miejskich i różnorodnych funduszy. Tym samym obliczono, że „czystej intraty na rok” jest 43 928 zł, czyli 7 321 talarów³¹. Weryfikacji poddano również wysokość pełnego dochodu bez potrącenia zobowiązań, który wynosił 72 467 zł i 29 gr, w tym, co ciekawe, sama Kamera Wojny i Domen płaciła 14 577 zł za wynajem 18 budynków³².

²⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 41.

²⁷ Być może jednak uzyskane przychody z lat 1794–1796 były niezwykle niskie, czego nie chciano ujawniać. Jak pisał Stanisław August Poniatowski w 1795 r., „Siostra moja Branicka już więcej roku nie pobiera żadnych dochodów z majątków swoich podlaskich”, P. J. Bykowski, dz. cyt., s. 54.

²⁸ Informacja podana przez Jana Potockiego, Białystok, 9 V 1799, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 41–45.

²⁹ Tamże, sygn. 2318, k. 32–37.

³⁰ Miasto przynosiło rocznie 63 655 zł przychodu, a wsie kolejne 10 355 zł, co w sumie stanowiło 12 335 talarów. Zobowiązania Izabeli Branickiej i przyszłych właścicieli wynikały przede wszystkim z konieczności uiszczenia podatków państwowych oraz uposażenia zapewnionego duchownym, zakonnikom, dziadowi i organiście (3 184 talary), zob. tamże, sygn. 2318, k. 104–107.

³¹ Została ona przez Izabelę Branicką przyjęta i „przez komisarza Łazowskiego wówczas była zaprzysiężona”, tamże, sygn. 2318, k. 128.

³² Tamże, sygn. 2318, k. 221. Podczas renegotjacji umowy w latach 1801–1802 opłatę podniesiono do 15 288 zł (przy czym zwiększono liczbę wynajmowanych pomieszczeń), tamże, sygn. 2325, k. 56–58.

Dane te posłużyły do przygotowania zarówno projektu zakupu majątku białostockiego od Potockich, jak i dzierżawy miasta Białegostoku od Branickiej. Władze pruskie działały bowiem dwutorowo. Obok negocjacji dotyczących zakupu dóbr białostockich, kamera dążyła do rzeczywistego przejęcia miasta z rąk Izabeli Branickiej. W tym celu do hetmanowej Holsche zwrócił się z zapytaniem o ogólne warunki, na których zgodziłaby się odstąpić dożywocie na dobrach zmarłego męża. Jednocześnie dyrektor kamery podkreślał, że nie sądzi, aby władze pruskie chciały odebrać pałac, ogrody, a także wsie należące do siostry ostatniego króla Rzeczypospolitej – w grę wchodzi jedynie miasto Białystok³³.

Powyższą propozycję należy wiązać z patentem królewskim z 30 kwietnia 1797 r., kiedy to rozciągnięto z małymi wyjątkami moc Powszechnego Prawa Krajowego na teren Nowych Prus Wschodnich. Z dawnych praw polskich i litewskich oszczędzono tylko przepisy odnoszące się do dziedziczenia beztestamentowego, sukcesji małżonków oraz zapisów i dożywocia między małżonkami, ale i te kwestie – jak zastrzeżono – mogły być w przyszłości uregulowane w razie potrzeby odmiennie³⁴. Władze pruskie mogłyby zlikwidować instytucję dożywocia, pozbawiając Izabelę Branicką praw do nieruchomości. Oczywiście nikomu, w szczególności władzom pruskim, nie zależało na radykalizacji nastrojów na niedawno nabytych ziemiach, chodziło przede wszystkim o lepszą pozycję negocjacyjną³⁵.

Strony ustaliły, że najlepszą formą prawną byłaby odnawiana trzyletnia dzierżawa o rocznej opłacie wynoszącej 100% rzeczywistego zysku, czyli 43 927 zł 29 gr³⁶. Sporządzenie odpowiedniej umowy nie było jednak rzeczą łatwą, hetmanowa starała się bardzo szczegółowo określić kompetencję dzierżawcy. Myślą przewodnią była ochrona mieszkańców miasta – dlatego władze pruskie nie mogły zawartych z mieszkańcami miasta umów zmieniać (m.in. podnosić czynszów) ani tworzyć nowych zobowiązań, a także naruszać ogłoszonych przez dotychczasowych dziedziców praw i nadań³⁷.

³³ A. C. Holsche do I. Branickiej, [Białystok, XI 1798], tamże, sygn. 2318, k. 12–13.

³⁴ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 201 i nast.

³⁵ Radykalna zmiana prawa w Departamencie Białostockim była oceniana przez mieszkańców jednoznacznie negatywnie, M. Starzeński, *Pamiętniki*, t. II, Biblioteka Jagiellońska, rkps 6754, s. 204.

³⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 115–122v.

³⁷ Władze kamery w pierwszej kolejności zajęły się uporządkowaniem kwestii związanych z organizacjami cechowymi, co często naruszało dotychczas obowiązujące przywileje cechow, tamże, sygn. 2258–2259.

Dzierżawca zobowiązany był uiszczać procenty z ulokowanych sum, płacić ustanowione fundusze, podatki itp. W stosunku do budynków skarbowych – wszelkie koszty remontów spadały na kamerę. Dzierżawca nie mógł bez każdorazowej zgody Izabeli Branickiej przekształcać zabudowanych już działek ani rozpoczynać nowych prac budowlanych³⁸. W pkt. 9 zobowiązano się, że w mieście nie będzie się nic takiego działo, „coby J.O. Krak. nieprzyjemność, uszczerbek tej prawom lub dochodom w posesiach przyległych i graniczących czynić mogło”. W szczególności zakazano trzymania w mieście kóz, a także wypasania bez pasterzy bydła i świń, łowienia ryb w zbiornikach wodnych, wpuszczania psów do zwierzyńca. W późniejszym czasie doprecyzowano, że nie powinny być zakładane karczmy, kuźnie, słowem takie budynki, których hałas albo zapach dochodziłby do pałacu. Pojedyncze, enumeratywnie wymienione obiekty z terenu miasta miały być wyłączone spod dzierżawy. Ponadto Izabela Branicka pozostawiała przy sobie prawo patronatu³⁹.

Pismo z 9 maja 1799 r. zapoczątkowało długotrwałą wymianę korespondencji pomiędzy władzami pruskimi a urzędnikami Izabeli Branickiej (przede wszystkim podskarbis białostockim Józefem Łazowskim). Najpierw ogólne założenia dzierżawy zostały przetłumaczone na język niemiecki, do których przydano pytania i wątpliwości. Następnie hetmanowa wyjaśniła cele, które służyły poszczególnym punktom (ochrona poddanych, własne dobre samopoczucie, zasady sprawiedliwości itp.). Istotne było żądanie Branickiej, aby ustalenie obszaru dzierżawy określone było nie tylko słownie, ale też przy pomocy mapy⁴⁰. To polecenie skłoniło władze pruskie do wykonania bardzo dokładnego planu miasta przez Georga Beckera, co nastąpiło 14 czerwca 1799 r.⁴¹ Wówczas też ostatecznie ustalono, że dzierżawą objęte

³⁸ W konsekwencji Izabeli Branickiej przedstawiano projekty budynków mających na celu zaspokojenie potrzeb urzędników miejskich, tamże, sygn. 2211–2213.

³⁹ *Punkta do kontraktu względem dzierżawy miasta Białegostoku*, tamże, sygn. 2318, k. 115–116v. Izabela Branicka podała również uzasadnienie wszystkich punktów, tamże, sygn. 2318, k. 181–182; zob. B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003, s. 15–34.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 181v. Sporządzenie map na potrzeby kontraktów dotyczących majątków ziemskich i miast było działaniem standardowym, H. Bartoszewicz, *Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1793–1806*, „Rocznik Mazowiecki” 2009, nr 21, s. 46–47.

⁴¹ Oryginał mapy znajduje się w Staatsbibliothek zu Berlin, x48585; fotokopia: Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 20, s. 1; H. Muszyńska-Hoffmannowa, *W Wersalu Podlaskim*, Olsztyn 1978, s. 18; *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutsch-polnischer Katalog*, hrsg. A. Jammers, Wiesbaden 2000, s. 17; W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962, s. 164.

będzie jedynie samo miasto Białystok bez przylegających wsi⁴². Pomocne było również zawarcie ugody ze spadkobiercami w 1800 r., wcześniej bowiem Branicka obawiała się podejmować wiążących decyzji („im bliżej jestem końca interesu z sukcesorami męża mego jako dziedzicami o Białystok, tym mniej mam mocy wchodzić w jakiegokolwiek układy”)⁴³.

Oczywiście podczas negocjacji nie obyło się bez działań osłabiających stronę przeciwną. Strona pruska żądała m.in. opłacania podatku od nieruchomości z pałacu, narzucenia dla dworu podatku konsumpcyjnego i skór nego, wprowadziła do władz miejskich burmistrza policyjnego⁴⁴. Z drugiej strony, Izabela Branicka nie tylko wydierżawiała poszczególne budynki na potrzeby urzędników i urzędów, ale i za darmo udostępniała oficyny pałacowe⁴⁵. Od jej dobrej lub złej woli zależało bardzo wiele, tym bardziej że kontrakty zawarte były do 1 czerwca 1802 r. Kamera Wojny i Domen, nie będąc pewna rozstrzygnięcia, już w 1801 r. przygotowała plan rezerwowy polegający na przedłużeniu kontraktu dzierżawy poszczególnych budynków na kolejne dwa lata (do 1804 r.)⁴⁶. Izabela Branicka 23 września 1801 r. wyraziła na to zgodę, ale wymusiła, że w razie wcześniejszego zawarcia dzierżawy całego miasta nastąpi zwrot dwóch budynków zaznaczonych przez urzędników na mapie Beckera⁴⁷.

W lutym 1802 r. władze pruskie przygotowały *Projekt do kontraktu dzierżawnego*⁴⁸. Podlegał on dalszym pracom, spór wywoływała kwestia ewikcji, czyli zapisu, w którym Izabela Branicka zaręczała kamerze, że strona pruska wejdzie w bezsporne posiadanie wszystkiego, co zostało nabyte w kontrakcie, a w konsekwencji przyjmowałaby pełną odpowiedzialność finansową za wszelkie wynikające stąd straty⁴⁹. Dalsze konsultacje doprowadziły do wy-

⁴² *Granice czyli obwód tejże dzierżawy*, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 283.

⁴³ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2195, k. 40v.

⁴⁴ Tamże, sygn. 2226–2228, 2305, 2450; Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 181, s. 1–2; A. Małek, *Izabela Branicka a władze pruskie 1795–1802*, „Gryfita” 1994, nr 2, s. 2–3.

⁴⁵ Zob. inwentarz oficyn przygotowany w 1796 r. na przyjazd urzędników pruskich, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. I: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 139–150.

⁴⁶ Pierwszy kontrakt dzierżawy budynków został podpisany 17 maja 1796 r. w Białymstoku, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 114, s. 3–8.

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2325, k. 8–8v. Ostatecznie kontrakt został podpisany 21 listopada 1801 r., tamże, sygn. 2325, k. 83, 120.

⁴⁸ Tamże, sygn. 2318, k. 207–218v; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 116, s. 1 i nast.

⁴⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 220–220v.

dania *Odmian w projekcie do kontraktu dzierżawnego*⁵⁰, w końcu zaś doprowadzono do wydania 1 marca 1802 r. ostatecznego *Kontraktu dzierżawnego*. Został on przez Izabelę Branicką zaakceptowany oraz podpisany 1 kwietnia 1802 r. i miał obowiązywać od 1 czerwca 1803 r.⁵¹

Kamera zobowiązała się do opłacenia corocznych zobowiązań spoczywających na Branickiej w wysokości 26 207 zł oraz pokrycia wszelkich kosztów związanych z funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości. W pkt. 14 przyjęto, że koszt rocznej dzierżawy wynosić powinien 42 000 zł (7 000 talarów) i powinien być wypłacony w dwóch równych ratach 1 czerwca oraz 1 grudnia⁵². Niejako uzupełnieniem do głównej dzierżawy były mniejsze kontrakty dzierżawne, dotyczące okolicznych wsi Wysoki Stoczek z lat 1804–1807⁵³.

Niestety, nie wiemy, czy kontrakt dzierżawy obowiązywał do końca życia Branickiej. Klęska wojsk pruskich w wojnie z Francją i ekwilibrystyczne zabiegi Napoleona doprowadziły do tego, że Białystok wbrew przewidywaniom nie wszedł w skład Księstwa Warszawskiego i jako Obwód Białostocki został przekazany w 1807 r. Rosji⁵⁴. Był to dla hetmanowej kolejny cios. Nie tylko nie ziściło się marzenie o wejściu Białegostoku w skład Księstwa Warszawskiego, w gruzach legło również żmudne układanie stosunków z dotychczasowym zaborcą. Charakterystyczne, że Branicka nie wpuściła do swego pałacu namiestnika Obwodu Białostockiego, Ignacego Theylsa. Nieprzejeđnana w postawie trwała aż do śmierci, która nastąpiła 2/14 lutego 1808 r.⁵⁵ Nie wydaje się jednak, aby mogło nastąpić zerwanie kontraktu dzierżawnego, mogła być jednak podpisana nowa umowa uwzględniająca nową stronę dzierżawiącą miasto. Świadczyć o tym może stworzenie przez Rosjan mapy miasta Białystok na wzór planu Beckera⁵⁶.

⁵⁰ Tamże, sygn. 2318, k. 234–242.

⁵¹ Tamże, sygn. 2318, k. 271–282; sygn. 2325, k. 83; *Pruskie opisy*, s. 36 i 50.

⁵² Dokumentacja o ratach dzierżawnych z lat 1803–1807, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 117, s. 1–87. Odmienne A. Cz. Dobroński, A. Lechowski, *Izabela Branicka w 200-lecie śmierci*, Białystok 2008, s. 18; A. Cz. Dobroński, *Białystok w latach 1796–1864*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012, s. 220, którzy roczną dzierżawę wyceniają na 412 tys. zł.

⁵³ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2204, k. 1–123.

⁵⁴ R. Żurkowa, *Z dziejów organizacji Departamentu Białostockiego w 1807 r.*, „Rocznik Białostocki” 1961, nr 2, s. 309–328; Z. Romaniuk, *Źródła do początków obwodu białostockiego w zbiorach Biblioteki Narodowej PAU i PAN w Krakowie*, „Białostoczyza” 2001, nr 15, 1–2, s. 28–31; H. Mościcki, dz. cyt., s. 89–90.

⁵⁵ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 176, s. 13; A. Potocka, dz. cyt., s. 148–149; A. Cz. Dobroński, A. Lechowski, dz. cyt., s. 18–20, 58–61.

⁵⁶ *Plan von der Stadt Białystok (План города Бялостока)*, Российский государственный воен-

Warto odnotować, że kontrakt dzierżawy pozwolił Izabeli z Poniatowskich Branickiej na uzyskanie pełnej swobody w obrębie założenia pałacowo-ogrodowego. Wcześniej bowiem, aby przyciągnąć władze pruskie do Białegostoku hetmanowa oddała na bezpłatne użytkowanie oficyny pałacowe, dzięki zawartej umowie mogła w końcu pozbyć się urzędników i oficerów pruskich ze swego pałacu, co nastąpiło ostatecznie 1 czerwca 1804 r., kiedy to „klucze wszystkie oddane były”⁵⁷.

Równocześnie trwały negocjacje Kamery Wojny i Domen z Potockimi odnośnie zakupu miasta. Zbliżające się do końca negocjacje spowodowały, że młodszy z braci – Feliks, dokonując w Warszawie 24 października 1801 r. cesji swoich praw spadkowych na rzecz o rok starszego brata, jednak zachował prawa do udziału w majątku białostockim⁵⁸. Wszystkie cztery osoby uprawnione do spadku miały w równej części prawa (po 25%) do dóbr białostockich.

Podczas negocjacji spadkobiercy Jana Klemensa Branickiego zwrócili uwagę, że obecne dochody z miasta są pomniejszone przez zawirowania związane z przemianami politycznymi (wojną polsko-rosyjską, insurekcją kościuszkowską, III rozbiorem Rzeczypospolitej)⁵⁹. Natomiast „kiedy te miasto zostawszy własnością JKMc, będzie w administracji jego tak doskonałej i tak umiejaczej polepszyć stan dóbr każdego, które są przez nią rządzone, a zatem spekulacja awantażów z tego kupna dla Jego Królewskiej Mci jest oczywista i niewątpliwa”⁶⁰. Nie zważając na zapewnienia Potockich, urzędnicy pruscy bardzo skrupulatnie wyliczyli realną wartość dóbr. W przeciwieństwie do kontraktu dzierżawnego chodziło nie tylko o samo miasto, ale również o folwarki Wysokistok, Białystok, a także wsie Białystoczek,

но-исторический архив, f. 846, op. 16, nr 21756; Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 178, s. 2; zob. również reprodukcję: „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 2 (1996), wkładka.

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2325, k. 120–120v, 173.

⁵⁸ Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka, Oddział rękopisów, f. 141, op. 2, nr 77, k. 19v.

⁵⁹ Dodać należy jednak, że Białystok zawirowania z końca XVIII stulecia przeszedł bez dotkliwych zniszczeń, Biblioteka Jagiellońska, rkps 6754, t. II, s. 149–150; D. Rolnik, *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*, Katowice 2000, s. 29, 34. Dla porównania sytuacja z tych lat doprowadziła do upadku gospodarczego i finansowego dóbr siemiatyckich Anny Jabłonowskiej, A. Chorobińska-Miształ, *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku. Działalność reformatorska Anny Jabłonowskiej*, Białystok 1978, s. 40–41; por. J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013, s. 644–650.

⁶⁰ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2318, k. 45.

Usowicze, Ogrodniki Słoboda, Starosielce, Szlachówka, Zawady oraz grunty zwane Kaskada i Nowa. Transakcja dotyczyła wszystkich budynków, łąk, lasów, nieużytków, stawów oraz znajdujących się na tych terenach powinności osób ją zamieszkujących. Nabycie wiązało się z przejściem uprawnień feudalnych – prawem jurysdykcji sądowej, prawami patronatu itp. Dodano, że zakup dotyczy także pałacu „ze wszystkimi do tegoż należącymi rzeczami wmurowanymi i gwoździami w ścianę wbitemi, to jest takimi których bez uszkodzenia murów odjąć by nie można”, a także ogrodów i parków⁶¹.

Spadkobiercy z przedmiotu kontraktu sprzedaży wyłączyli jedynie Bażantarnię położoną na zachód od Białegostoku, „z należącymi do tegoż polami, ogrodami, lasem i łąkami, stawami, budynkami i wolnym polowaniem wewnątrz teje possessyi” (§ 17). Rzeczywiście inwentarz z 1772 r. potwierdza, że cały obszar był ogrodzony, w centrum którego znajdował się dworek „pruskim murem budowany, dachówką kryty z dwoma kominami murowanymi na dach wywiedzionymi”. Do budynku prowadziła obsadzona szpalerami drzew aleja, przy których pobudowano „zwierzyńczyki bażancie” oraz ulokowano ogród⁶². W umowie zastrzeżono, że obszar ten nie będzie stanowił jurydyki i nie wiąże się z otrzymaniem władzy dominalnej, w szczególności „nie wolno tam będzie ani jurysdykcji utrzymywać, ani młynów stawiać, ani robić trunków, ani ich szynkować, bo takowe prawa dziedziców tylko głównej majątności służyć mają”⁶³.

Na potrzeby transakcji przygotowano mapę określającą obszar stanowiący przedmiot kupna. Ich zakres znamy z rosyjskiego planu przygotowanego w 1808 r., również na potrzeby zakupu dóbr białostockich⁶⁴. W dotychczasowej literaturze przedmiotu tym źródłem kartograficznym szczegółowo nie interesowano się, zaznaczając jedynie, że jest to mapa ukazująca „dobra leśnie i miejscowości położone w dobrach białostockich (...), powstał widocznie na zlecenie nowych władz [rosyjskich – K.Ł.] tuż po otrzymaniu

⁶¹ Tamże, sygn. 2494, k. 71–71v; sygn. 2318, k. 297v; A. Cz. Dobroński, *Białystok w latach...*, s. 220–221.

⁶² Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, sygn. 122, k. 207v–210v; K. Kucharczyk, J. Maroszek, *Barokowa kompozycja w dolinie rzeki Białej w XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, Białystok 1985, s. 66.

⁶³ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2494, k. 75v.

⁶⁴ Znana nam mapa rosyjska pochodzi z 1825 r. i jest kopią planu z 1808 r. Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kartograficzny, sygn. 26–2. Wagę tego źródła odnotowuje również J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostocznica” 1999, nr 1, s. 5.

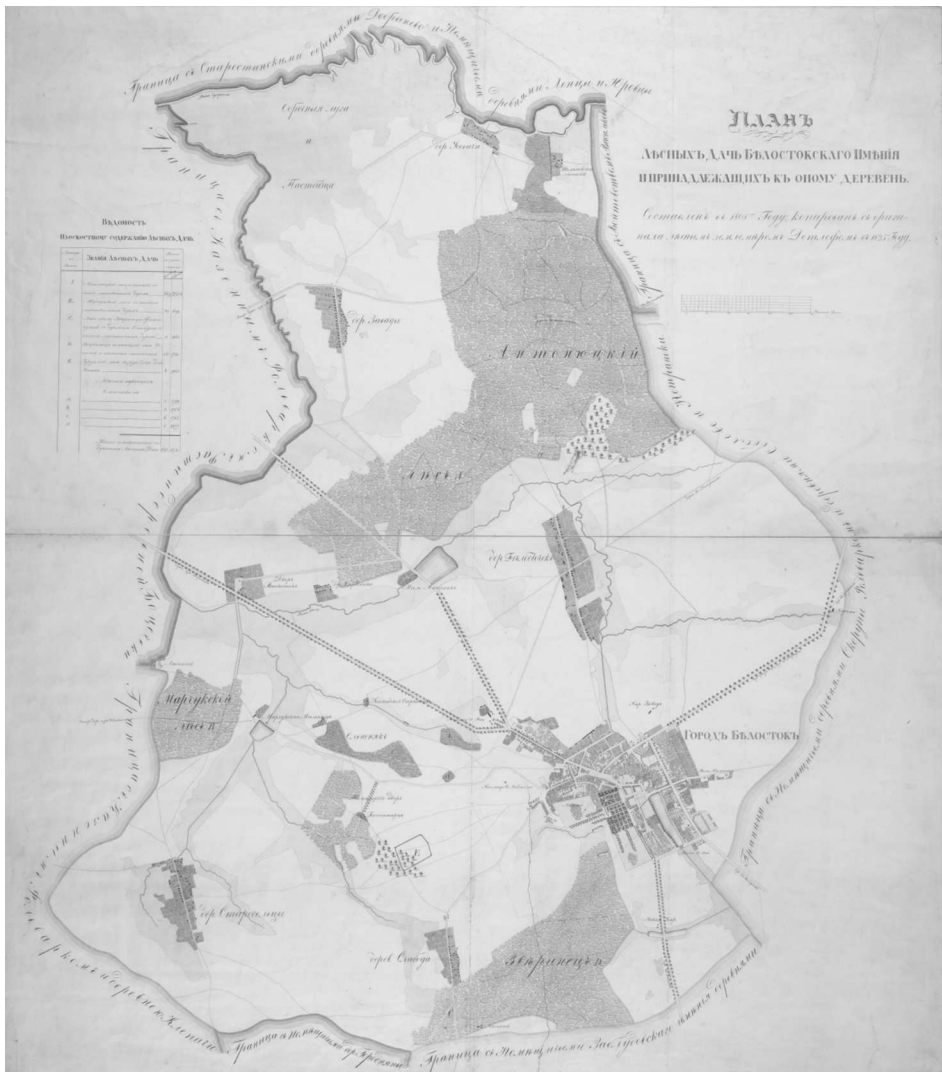

Иллюстрация 1. Карта dóbr białostockich powstała na potrzeby ich sprzedaży przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego.

miasta”⁶⁵. Tymczasem jest to fundamentalne źródło ukazujące zakres przedmiotowy kontraktu sprzedaży/kupna dóbr białostockich⁶⁶.

⁶⁵ *Białystok oczami kartografa*, oprac. A. Gawroński, Białystok 2011, s. 14.

⁶⁶ Aleksander I, zwracając się do Ignacego Theylsa celem finalizacji kontraktu, podkreślił: „po spełnieniu tego kupna przesłać (...) akt onego z mappami i opisaniem dóbr kupionych”, *Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki*, 178, s. 2.

Aby ocenić wartość określonych gruntów potrzebny był nie tylko sumariusz przychodów z tych ziem oraz szczegółowa mapa, ale również dokładny inwentarz oceniający wartość zabudowy⁶⁷. Takowy został wykonany w 1802 r., gdzie odnotowano wartość pałacu, oficyn, ogrodu oraz budynków dworskich położonych w mieście⁶⁸. Część tę wykonał inspektor budowlany pracujący dla Kamery Wojny i Domen w Prusach Nowowschodnich – Adler (tytułowany w źródłach jako *Ober-Bau-Inspector Adler*)⁶⁹. Sporządzony zgodnie z § 5 kontraktu sprzedaży spis zastąpić miał obowiązujący po śmierci Jana Klemensa Branickiego *Inwentarz dóbr wszystkich z 1772 r.* W konsekwencji poszczególne przedmioty jak i całe budynki (w szczególności browary i gorzelnie), które nie zostały odnotowane w nowym zestawieniu nie wpływały na przyszłe zmniejszenie ceny.

Po zakończeniu wszelkich czynności w 1802 r. podpisano umowę sprzedaży dóbr białostockich za kwotę 217 970 talarów, czyli 1 307 820 zł (§ 3)⁷⁰. Cena nieruchomości wbrew tezie Henryka Mościckiego nie była zaniżona, podana przez niego suma 1 333 333 talarów dotyczyła wszystkich nieruchomości Branickiego znajdujących się w Nowych Prusach Wschodnich⁷¹. Wartość transakcji mogła być nieznacznie wyższa, jednakże rząd pruski nie był zainteresowany zakupem roślin znajdujących się w oranżerii (wycenionych na 1 374 talary i 63 gr) oraz ogrodzie (1 869 talary i 26 gr). Z wartości miasta wyłączono również budynki, które miały innych właścicieli (§ 2).

⁶⁷ Inwentarz stanowił załącznik do umowy i zwany był w kontrakcie „anszlagiem” (§§ 1 i 4 umowy), Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, 2318, k. 299–299v; sygn. 2494, k. 71v–72.

⁶⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 13–145v. W świetle § 18 umowy sprzedaży dóbr białostockich, koszty wykonania inwentarza spoczywały na kupującym, *Pruskie opisy...*, s. 49.

⁶⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 106, 107, 109; *Handbuch über den Königlich Preußischen Hof und Staat: Für das Jahr 1803*, Berlin 1803, s. 126; *Handbuch über den Königlich Preußischen Hof und Staat: Für das Jahr 1804*, Berlin 1804, s. 131.

⁷⁰ Treść kontraktu, na który powołuję się w dalszej części artykułu: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2494, k. 71–78v; sygn. 2318, k. 297–308v; *Pruskie opisy...*, s. 36–50.

⁷¹ H. Mościcki, dz. cyt., s. 81; S. Kalabiński, *Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostockizny: 1807–1870*, Warszawa 1986, s. 7; A. B. Małek, *Kamera Wojny i Domen...*, s. 45. Ta cena nieruchomości znalazła się następnie w opracowaniach o charakterze statystycznym, zob. L. Krug, *Betrachtungen über den Nationalreichtum des preußischen Staats und über den Wohlstand seiner Bewohner*, Bd. I, Berlin 1805, s. 414.

Wyjaśnić należy datę zawarcia umowy. Najczęściej przyjmuje się, że transakcja nastąpiła 1⁷² lub 2 kwietnia⁷³, pojawia się również data 12 kwietnia⁷⁴ i 2 czerwca⁷⁵. Ta różnorodność wynika z nieporozumienia związanego z prawnymi implikacjami kontraktu. Jego powstanie było wieloetapowe: najpierw stworzono ostateczny kształt kontraktu, następnie musieli pod nim podpisać się wszyscy spadkobiercy, w końcu powinien być on potwierdzony przez króla pruskiego. Dopiero wówczas umowa była wpisana do akt rejencji białostockiej i ksiąg hipotecznych, należało również uiścić odpowiednie opłaty skarbowe.

Ostateczny projekt umowy został skonstruowany i podpisany przez dyrektora kamery von Troschela 1 kwietnia 1802 r.⁷⁶ Dokument ten stał się podstawą do zawarcia oficjalnej umowy z przedstawicielami stron, co nastąpiło 12 kwietnia⁷⁷. Stworzono wówczas dwa oryginalne egzemplarze, każdy w dwóch wersjach językowych: polskim i niemieckim. Jeden oryginał trafił do Berlina, drugi był w posiadaniu spadkobierców, przy czym wykonano również liczne uwierzytelnione odpisy⁷⁸.

W kontrakcie ustalono jednakże, że z uwagi na wagę transakcji umowa powinna być podpisana osobiście przez wszystkie zainteresowane strony, czyli Jana i Feliksa Potockich, Joannę z Potockich Potocką oraz Mariannę z Potockich Szymanowską, a także króla Fryderyka Wilhelma III⁷⁹. Wbrew pozorom nie było to zadanie łatwe, należało bowiem spadkobierców odnaleźć na terytorium imperium rosyjskiego. Wyjątkiem był Jan Potocki, który nie tylko był obecny przy zawieraniu kontraktu 12 kwietnia, ale również mieszkał

⁷² *Pruskie opisy...*, s. 36, 50; J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 62; P. Fiedorczyk, *Dzieje budynku Wydziału Prawa*, „Biuletyn Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku” 2007, nr 10, s. 10; E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie. Z rodzinnego sztabucha*, Białystok 2011, s. 8.

⁷³ H. Mościcki, dz. cyt., s. 81; http://pl.wikipedia.org/wiki/Kalendarium_historii_Bia%C5%82egostoku; http://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Bia%C5%82egostoku, dostęp: 2.06.2014.

⁷⁴ I. Szymańska, A. Średzińska, dz. cyt., s. 46.

⁷⁵ J. A. Moszyński, *Podróż do Prus, Saksonii i Czech odbyta w roku 1838–1839*, t. I, Wilno 1844, s. 21.

⁷⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2494, k. 97–113v; sygn. 2318, k. 297–308v; *Pruskie opisy...*, s. 36.

⁷⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2494, k. 41–47, 48–57, 71–78.

⁷⁸ Tamże, sygn. 2494, k. 79v.

⁷⁹ Wymogi te określono na końcu kontraktu: „Dla lepszej wiary i ważności podpisali kontrahenci tenże kontrakt własnymi rękami i sprzedający pozwalają ażeby na fundamencie onego tytuł possessy na imię Wojenno-Ekonomicznej Kamery w księgach hipotecznych majątności białostockiej był wpisany”, tamże, sygn. 2494, k. 78.

w Boćkach położonych na terenie Nowych Prus Wschodnich⁸⁰. W pierwszej kolejności wydano 15 maja zawiadomienie (cytację) o konieczności złożenia podpisów przez wszystkie strony kontraktu⁸¹. Wobec trudności z dotarciem sukcesorów do Białegostoku, Kamera Wojny i Domen wysyłała urzędników do Rosji, którzy pod kopią umowy mieli złożyć podpis wraz z oświadczeniem o bezwarunkowej akceptacji kontraktu.

Pierwszą wyprawę zorganizowano w maju, kiedy to z urzędnikiem kamery wysłano 40-letniego bojara białostockiego, Szymona Korbuta, który jako woźnica miał wyruszyć w podróż przez Sokółkę, Grodno, aż do Mińska. Paszporty dla podróżnych wystawiono 19 maja, a podróż nie powinna być dłuższa niż miesiąc⁸². Z tej misji udało się pozyskać jedynie oświadczenie Feliksa Potockiego przy obecności Piotra Szczepanowskiego 22 maja 1802 r. w Grodnie⁸³. Kolejną wyprawę koordynował najbardziej zaangażowany w sprzedaż Jan Potocki. Była ona zorganizowana 13 czerwca 1802 r., kiedy to kryminalny konsyliarz i asesor Labesius udał się z Białegostoku do Bociek, by tam spotkać się i wspólnie z Janem Potockim podróżować do Brześcia Litewskiego⁸⁴.

Do Białegostoku osobiście pofatygował się również Jan Potocki, mąż Joanny z Potockich Potockiej, który do Białegostoku przybył 27 czerwca 1802 r. Wówczas też w obecności adwokata Stanisława Wilczewskiego oraz dyrektora kameralnego Troschela złożył wymagane oświadczenie. Jak odnotował, „kontrakt mnie teraz przedkładany de die 12 aprilis już pierwej czytałem, a przejrzawszy go teraz powtórnie znajduję, że wszędzie jest zgodny, zaczem onego całkiem akceptuję i zezwalam”⁸⁵. Natomiast Marianna z Potockich Szymanowska złożyła wymagane oświadczenie w obecności Mikołaja Wolskiego i dyrektora rejencji Holschego dopiero 9 lipca 1802 r.⁸⁶

⁸⁰ W 1798 r. Hipolit Kownacki charakteryzuje majątek Potockich: „Miejsce to nie ma nic szczególniejszego i owszem smutne jest dlatego, iż nie miało tego szczęścia być dokończonym i utrzymywanem. Pałac nie skończony, ogród zaniedbany, inne budynki rujnują się, a miasteczko niszczyje. Jeden kościół z klasztorem reformatów jest budowlą piękną i skończoną. Właściciel tych dóbr podczaszy Potocki emulował z hetmanem Branickim w tej mierze, że chciał Boćki nad Białystok wystawić, lecz nie miał tyle szczęścia, stałości, gustu i czasu co drugi i teraz to już jest w ręku wnuków jego, starościców szczyrzeckich pod dożywociem ojca”, *Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki*, 419, s. 29.

⁸¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2494, k. 11.

⁸² Tamże, sygn. 2494, k. 21–22.

⁸³ Tamże, sygn. 2494, k. 30–30v.

⁸⁴ Tamże, sygn. 2494, k. 60–69.

⁸⁵ Tamże, sygn. 2494, k. 79.

⁸⁶ Tamże, sygn. 2494, k. 83–84.

Pod względem prawnym kontrakt moc wiążącą uzyskał dopiero 22 września 1802 r., kiedy został wpisany do akt urzędowych i hipotecznych i ta data powinna być obowiązująca w opracowaniach naukowych⁸⁷. Podkreślić należy, że realizacja kontraktu była odłożona w czasie i powinna zostać zrealizowana dopiero rok po śmierci Izabeli Branickiej, o czym traktował § 6 umowy⁸⁸. Zapis ten wprowadzono, aby nowy właściciel mógł bez przeszkód wejść w prawo władania i korzystania z zakupionych dóbr. Dlatego szczególnie ważne było postanowienie odnotowane w § 4, gdzie scharakteryzowano ewikcję. Jeżeli po przejęciu dóbr okazałoby się, że czegoś brakuje, co zostało odnotowane w inwentarzu, to strona kupująca mogła zmniejszyć wartość nabytej nieruchomości. Podobne uprawnienie przysługiwało w stosunku do oceny zapowiadanych przychodów z majątków, w sytuacji gdyby okazały się niższe jak deklarowane. Władzom pruskim prawo do oceny rzeczywistych korzyści z dóbr białostockich przysługiwało w ciągu trzech lat od przejęcia ich w dzierżawę (czyli od 1 czerwca 1803 do 1 czerwca 1806 r.). Dodatkowo, w myśl § 8, cenę zakupu można było pomniejszyć o zniszczenia wynikające z czynników niezależnych, jak pożar, powódź, wojna. Natomiast wszelkie straty wynikające z właściwego użycia rzeczy starzejącej się nie mogły być uwzględniane przy ostatecznym rozrachunku (§ 9). Także wszelkie podniesione podatki po zawarciu kontraktu nie mogły prowadzić do zmiany wartości dóbr (§ 13).

Kamera Wojny i Domen zobowiązała się do przejęcia zobowiązań hipotecznych obciążających wyłącznie dobra białostockie, które w skali roku wynosiły 5 567 zł, czyli 928 talarów (§ 12):

- farny kościół: 4 050 zł,
- organista białostocki: 100 zł,
- szpital białostocki: 578 zł,
- kaplica św. Rocha: 700 zł,
- dziad przy kaplicy św. Rocha: 39 zł i 18 gr,
- kapłan grekokatolicki: 100 zł⁸⁹.

Przy ostatecznych rozliczeniach w latach 1808–1809 okazało się, że majątek jest bez porównania bardziej obciążony wierzytelnościami. Tymczasem

⁸⁷ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 178, s. 3, 8, 14.

⁸⁸ *Pruskie opisy...*, s. 41. Oczywiście błędna jest teza, że „Branicka wyraziła ostateczną zgodę na sprzedaż miasta i rezydencji królowi pruskiemu” – wystarczyła do tego wola spadkobierców po Janie Klemensie Branickim, I. Szymańska, A. Średzińska, dz. cyt., s. 46.

⁸⁹ Jak podaje w 1839 r. Julian Albin Moszyński (dz. cyt., s. 21), duchowieństwo katolickie miało podpisaną przez strony kopię kontraktu, w którym zobowiązania Kamery Wojny i Domen wynosiły 5 578 zł.

§ 5 kontraktu umowy przewidywał zakup dóbr białostockich bez „długów i powinności zaległych”, a § 15 zobowiązywał sprzedawców do uiszczenia zobowiązań hipotecznych, a w skali rocznej opłaty powinny wynosić 5% ogólnej sumy wierzytelności. Dla bezpieczeństwa Kamery Wojny i Domen spadkobiercy po Janie Klemensie Branickim ustanowili kaucję w wysokości 300 000 zł (50 000 talarów) na dobrach Choroszcz i Tykocin, z której miały być pokrywane wszelkie zobowiązania i długi, a wpis hipoteczny miał być skasowany trzy lata po zakończeniu transakcji (§ 15). Dodatkowo, sprzedawcy zobowiązani zostali do przekazania wszelkich dokumentów dotyczących dóbr białostockich, natomiast jeżeli archiwalia dotyczyły również innych gruntów, powinni oni dokonać wypisów i ekstraktów (§ 16).

Trwały i daleko posunięty upadek na zdrowiu Izabeli z Poniatowskich Branickiej zauważalny był już w 1805 r., wtedy też (3 listopada) hetmanowa wykonała testament⁹⁰. Zmarła 2/14 lutego 1808 r., już pod nowymi rządami rosyjskimi. Zgodnie z § 6 kontraktu zakupu Białegostoku, niezwłocznie po śmierci Branickiej, Kamera Wojny i Domen wyznaczyć powinna dozorcę ekonomicznego, który zarządzać powinien dobrami do momentu zakończenia prac i formalnego przejęcia dóbr przez stronę pruską. Natomiast wyliczenie ostatecznej kwoty i przekazanie gotówki spadkobiercom nastąpić miało w Białymstoku rok po śmierci Izabeli Branickiej (§ 7). Wobec nowej rzeczywistości politycznej – osobą odpowiedzialną za Białystok i szerzej, za cały obwód białostocki, został namiestnik Aleksandra I – Ignacy Antonowicz Theyls.

Rzeczywiście zgodnie z przewidywaniami zawartymi w kontrakcie, aby większość kwestii prawnych została rozwiązana potrzeba było niemal roku. W postępowaniu brały bowiem udział trzy strony: oprócz kupującego i sprzedającego również Franciszek Wilczewski, odpowiedzialny za majątek po Izabeli Branickiej. W ramach swoich obowiązków Ignacy Theyls w czerwcu 1808 r. ocenił jeszcze raz stan miasta i pałacu, tak aby skorygować ewentualne zobowiązania finansowe ustalone w 1802 r.⁹¹ W tym czasie prowadzono również postępowanie spadkowe po Izabeli Branickiej. Zgodnie z postanowieniami umowy z 1800 r. na dziedzicach dóbr białostockich spoczywał obowiązek spłacenia majątku Izabeli Branickiej. Był to posag oraz opłacone przed i po umowie długi po mężu, w sumie 1 281 670 zł! Stanowiło to równowar-

⁹⁰ Centralne Archiwum Historyczne w Kijowie, Archiwum Branickich, op. 1., nr 1, k. 3–6; Biblioteka Jagiellońska, rkps 6754, t. III, s. 17–18.

⁹¹ Dzięki tej pracy strona rosyjska wykazała, że w pałacu wskutek „niedostatku i zepsucia w różnych rzeczach ceną na 4 499 talarów 87 groszy pruskich i ośm denarów, a w mieście nie naleziono siedmiu domów, ceną na 402 talary 22 grosze i dziewięć denarów”, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 178, s. 10.

tość 213 611,6 talarów, przy kontrakcie sprzedaży wynoszącym 217 970 talarów (1 307 820 zł). Pokrycie tej kwoty po uwzględnieniu drobnych przesunięć wydatków i zobowiązań składało się z obowiązku wypłacenia sum posażnych i przejęcia długów po Izabeli Branickiej⁹². W sumie wierzytelności wynosiły 619 018 zł, z czego uiszczono w gotówce 508 440 zł⁹³. Wpłaty dokonał reprezentujący spadkobierców Jan Potocki już po zakończeniu transakcji sprzedaży dóbr, co nastąpiło w Białymstoku 3/15 marca 1809 r.⁹⁴

Aleksander I dopiero 28 stycznia / 9 lutego 1809 r. wydał polecenie Ignacemu Theylsowi, aby zakończyć proces przejmowania majątku białostockiego, „w których dziedziczną posessją Jego Imperatorska Mość wstępuje na zasadzie tegoż samego kontraktu prawem nabycia całego Obwodu Białostockiego na mocy zawartego w Tylży 1807 r. dnia 20 VI i 9 VII traktatu pokoju z Francją”⁹⁵. Ostatecznie kontrakt został podpisany przez Ignacego Theylsa, Franciszka Wilczewskiego oraz Jana Potockiego 20 lutego / 4 marca 1809 r. i niezwłocznie, po umieszczeniu go w księgach drugiego departamentu Sądu Głównego Obwodu Białostockiego, wszedł w życie.

Oprócz zobowiązań wobec Izabeli Branickiej od wartości transakcji należało odjąć długi istniejące po Janie Klemensie Branickim (37 185 talarów), rozliczenie funduszków i zapisów na kościoły i duchowieństwo, co wyniosło 46 435 talarów⁹⁶. W końcu całą sumę należało obniżyć o sprzedany uprzednio las antoniukowski za 14 213 talarów (wraz z odsetkami). Inspekcja Theylsa doprowadziła do wykazania strat w pałacu i mieście o wartości 4 902 talarów. Po podliczeniu wszelkich zobowiązań ustalono, że sprzedawcy otrzymają 97 321 rubli i 53 kopiejki, czyli 632 587 zł⁹⁷. Dodatkowo, poza

⁹² Izabela z Poniatowskich Branicka w testamencie odnotowała: „Co do majątku fortuny pozostać mogącej. Nie mając w tym czasie dóbr nieruchomości, tylko summy posażne przez ś[więtej] p[amięci] męża mego na dobrach jego zapisami urzędowymi zabezpieczone, tudzież z opłaconych tegoż męża mego długów i oczyszczonej fortuny pochodzące, a przez sukcesorów tegoż przyznane i hipotekowane”, Centralne Archiwum Historyczne w Kijowie, Archiwum Branickich, op. 1., nr 1, k. 3v.

⁹³ Ta dosyć znaczna różnica kwot (około 157 tys. zł) wynikała z faktu, że część nieruchomości znajdowała się na terenie Księstwa Warszawskiego, tym samym proporcjonalną do dóbr ziemskich kwotą zobowiązań wobec Izabeli Branickiej powinny być obciążone nieruchomości znajdujące się w tym kraju.

⁹⁴ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 178, s. 15–20; por. tamże, 419, s. 33.

⁹⁵ Tamże, 178, s. 12; por. tamże, 179, s. 1–2.

⁹⁶ Część z nadanych przez Jana Klemensa i Izabelę Branickich funduszy miała sankcję sejmową, zob. *Volumina legum*, t. IX, Kraków 1889, s. 400–401.

⁹⁷ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 178, s. 1–14. W zaborze rosyjskim rubel stanowił równowartość 6,5 złotego polskiego, G. Wójtowicz, A. Wójtowicz, *Historia monetarna Polski*, Warszawa 2003, s. 125.

umową od Potockich, zakupiono egzotyczne rośliny oraz meble za 19 223 rubli (124 949 zł)⁹⁸.

W rozliczeniu gotówkowym Jan i Feliks Potoccy oraz Joanna z Potockich Potocka i Marianna z Potockich Szymanowska otrzymali 757 536 zł, z czego musieli oddać spadkobiercom po Izabeli z Poniatowskich Branickiej 508 440 zł. W konsekwencji z całej transakcji oraz z dodatkowej sprzedaży roślin i mebli otrzymali 249 096 zł (41 516 talarów lub 38 322 rubli). Nie była to duża, a raczej symboliczna suma. Jednakże dzięki temu kontraktowi spadkobiercy po Janie Klemensie Branickim rozliczyli się z osobami dziedziczącymi po hetmanowej. Dodatkowo zostały oddłużone z ogromnej większości zobowiązań dobra tykocińskie i choroszczańskie, tym samym mogły one znacznie lepiej prosperować. Nadal jednak na majątkach znajdujących się w zaborze austriackim znajdowały się wierzytelności zaciągnięte przez hetmana wielkiego koronnego i Izabelę z Poniatowskich Branicką⁹⁹.

Zwracam uwagę na właściwą chronologię wydarzeń. Kontrakt dzierżawny miasta Białegostoku został zawarty 1 kwietnia 1802 r., lecz wszedł w życie dopiero 1 czerwca 1803 r., więc od tej drugiej daty możemy liczyć realne rządy pruskie w obrębie miasta. Natomiast spadkobiercy po Janie Klemensie Branickim przygotowali kontrakt sprzedaży dóbr białostockich dla Kamery Wojny i Domen Nowych Prus Wschodnich 12 kwietnia 1802 r. Umowa zaczęła jednak obowiązywać od 22 września tego roku, kiedy wszystkie strony dokument podpisały, a następnie został on wpisany do ksiąg hipotecznych. Realizacja postanowień umowy, czyli przejęcie uprawnień właścicielskich oraz rozliczenie gotówkowe nastąpiło 20 lutego / 4 marca 1809 r. Należy więc przyjąć, że ostatnimi prywatnymi właścicielami Białegostoku po śmierci Izabeli Branickiej przez przeszło rok byli czterej sukcesorowie.

⁹⁸ I. A. Theyls do A. B. Kurakina, Białystok, 31 XII 1808, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 9–10; Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2, k. 11–12v. Władze nie były jednak zainteresowane zakupem zwierząt znajdujących się w zwierzyni, w konsekwencji Potoccy czasowo je umieścili w zwierzyni w Świsłoczy u Wincentego Tyszkiewicza, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki 316, s. 4; zob. E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Park Zwierzyniecki w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1993, nr 2, s. 65.

⁹⁹ Dobra tyczyńskie były obciążone na kwotę 405 708 zł, czyli sumę bez porównania niższą niż dobra białostockie. W 1768 r. Jan Klemens Branicki na tych dobrach zaciągnął pożyczkę w wysokości 30 000 florenów, czyli 540 000 zł, co spłaciła Izabela Branicka w 1775 r. Tym samym przynajmniej część wierzytelności opartej na tych dobrach spłacili Potoccy przy sprzedaży dóbr białostockich. Majątek ten jeszcze na początku XVIII w. oceniany był na 1 400 000 zł, w świetle *Generalnej masy hrabstwa Tyczyzna* z 1772 r. wynosił 4 705 314 zł, Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka, Oddział rękopisów, f. 141, op. 2, nr 77, k. 25; A. Sztachelska-Kokoczek, *Magnackie dobra...*, s. 33, 37, 210.

Sale of Bialystok Estates by Jan Klemens Branicki's Heirs

Abstract

The article presents the process of taking over real estate inherited from Jan Klemens Branicki by his heirs. After the Great Crown Hetman's death, any inheritable lands and some parts of counties (*starostwa*) were handed over "for life" to Izabela Branicka. The widow was entitled to administer the properties and receive income on them until her death. Under the law, after her death the real estate was to be transferred to Jan Klemens Branicki's sisters, their children, grandchildren and great grandchildren. The rules of annuity were confirmed by a special commission appointed by Delegated Sejm which was held in Warsaw in 1774. Numerous court proceedings lasted as long as until 1800 when Izabela Branicka reached an agreement with the grandsons (brothers Jan Alojzy and Feliks Potocki) and the granddaughter of Krystyna Sapieha of Branicki (Joanna Potocka of Potocki). According to the decisions thereof, any property claims of Hetman's wife were to be secured on Prussian lands (Bialystok, Tykocin and Choroszcz lands). Soon afterwards, on 22nd September, 1802, Kriegs- und Domänenkammer (Office of War and Crown Lands) purchased Bialystok real estate (their territory is shown on the map attached to the article) whereas Izabela Branicka leased the city of Bialystok since 1st June, 1803. The transaction of Bialystok real estate's sale was to be terminated a year after their annuity owner's death. Actually, in an already new political reality, Russian authorities acquired the real estate on 4th March, 1809. The sellers, however, did not receive the money entered in the sale contract (217.970 thalers / 1.307.820 zlotys) because Izabela Branicka heirs' liabilities had to be repaid (over 619.000 zlotys) as well as Jan Klemens Branicki's old debts and liabilities. There was a little more than 124.000 zlotys left in cash but thanks to this transaction Choroszcz and Tykocin estates' debts were repaid. Smaller financial liabilities also burdened estates located in Austrian Partition.

Key words: succession, last wills, annuity, Bialystok, Izabela Branicka, leasehold, ownership, purchase and sale

Продажа белостокского имущества наследниками Яна Клеменса Браницкого

Абстракт

Статья представляет процесс перехода недвижимости к наследникам Яна Клеменса Браницкого. После смерти гетмана Великой Короны все земельное имущество было унаследовано и часть староства перешла в пожизненное пользование Изабеллы Браницкой. Вдова имела право до конца жизни управлять имуществом и получать с него доход. По праву после ее смерти вся земельная собственность должна

была перейти сестрам Яна Клеменса Браницкого, их детям, внукам и правнукам. Правила пожизненного наследия подтвердила специальная комиссия, назначенная делегированным сеймом, которая заседала в Варшаве в 1774 г. Множественные судебные заседания продолжались до 1880 г., пока Изабелла Браницка не заключила соглашение с правнуками (братьями Яном Алоизом и Феликсом Потоцким) и внучкой Кристиной Сапегой из рода Браницких (Иоанной Потоцкой из рода Потоцких). Она желала, чтобы все ее имущественные права как жены гетмана, были сохранены в виде прусской собственности (белостокской, тыкотинской и хорошчанской). После этого, 22 сентября 1802 г. Камера Войны и Домен (военно-экономический орган публичной администрации) купила белостокское имущество (их территорию представляет прилагаемая карта), а Изабелла Браницка с 1 июня 1803 г. арендовала город Белосток. Процедура продажи белостокского имущества, находящегося в пожизненном пользовании, должна была закончиться через год после смерти Изабеллы Браницкой. Очевидно, что в новой реальной политической ситуации русские приобрели имущество в собственность 4 марта 1809 г. Продавцы однако не получили денежной суммы, прописанной в контракте (217 970 талеров/1 307 820 злотых), а также нужно было оплатить обязательства наследникам после смерти Изабеллы Браницкой (более 619 000 злотых), кроме этого, небольшие долги и задолженности Яна Клеменса Браницкого. Наличными оставалось немного более 124 000 злотых, однако, благодаря этой операции была погашена задолженность хорошчанского и тыкотинского имущества, более мелкие финансовые обязательства являлись частью собственности, находящейся на территории Польши, аннексированной Австрией.

Ключевые слова: наследственные права, наследство, пожизненное пользование, Белосток, Изабелла Браницка, аренда, собственность, покупка и продажа

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Branickich z Białegostoku, sygn. 114, 116, 117.

Archiwum Roskie, sygn. 122.

Metryka Koronna, sygn. 263.

Zbiór kartograficzny, sygn. 26–2.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Oddział na Wawelu, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 14.

Archiwum Państwowe w Białymstoku:

Kamera Wojny i Domen, sygn. 763, 2195, 2204, 2211, 2212, 2213, 2226, 2227, 2228, 2305, 2318, 2325, 2258, 2259, 2450, 2494.

Rada Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 2.

Biblioteka Jagiellońska:

rkps 6754.

Centralne Archiwum Historyczne w Kijowie:

Archiwum Branickich, op. 1, nr 1.

Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka:

Oddział rękopisów, f. 141, op. 2, nr 77.

Narodowy Instytut Dziedzictwa:

Teki Glinki, sygn. 20, 176, 178, 179, 181, 292, 315, 316, 367, 419.

Российский государственный военно-исторический архив:

f. 846, op. 16, nr 21756.

Staatsbibliothek zu Berlin:

x48585

Źródła drukowane

[Biłgorajski F.], *Pamiętnik szlachcica podlaskiego*, „Czas” 1876, nr 269.

Białystok oczami kartografa, oprac. A. Gawroński, Białystok 2011.

Bykowski P. J., *Dwór królewski w Grodnie. Epizod biograficzny (1795–1797)*, Warszawa 1894.

Handbuch über den Königlich Preußischen Hof und Staat: Für das Jahr 1803, Berlin 1803.

Handbuch über den Königlich Preußischen Hof und Staat: Für das Jahr 1804, Berlin 1804.

Holsche A. K., *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu- Ostpreußen: nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, Bd. 1, Berlin 1800.

Moszyński J. A., *Podróż do Prus, Saksonii i Czech odbyta w roku 1838–1839*, t. I, Wilno 1844.

Nieciecki J., *Testament Jana Klemensa Branickiego*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. V, red. H. Majecki, Białystok 2001.

Ostrowski T., *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784.

Pałac Branickich w Białymstoku, t. I: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.

Potocka A., *Pamiętniki*, t. I, Warszawa 1898.

Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki, oprac. J. Wąsicki, Poznań 1964.

Volumina legum, t. IX, Kraków 1889.

Opracowania

- 500 lat województwa podlaskiego. *Historia w dokumentach*, Białystok 2013.
- Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. XXXII, Leipzig 1891.
- Bandtkie J. W., *Prawo prywatne polskie*, Warszawa 1851.
- Bartoszewicz H., *Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1793–1806*, „Rocznik Mazowiecki” 2009, nr 21.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Park Zwierzyniecki w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1993, nr 2.
- Chorobińska-Misztal A., *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku. Działalność reformatorska Anny Jabłonowskiej*, Białystok 1978.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910.
- Dobroński A. Cz., *Białystok w latach 1796–1864*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012.
- Dobroński A. Cz., *Białystok Izabeli Branickiej, pruski i rosyjski*, [w:] *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kuklo, Białystok 2014.
- Dobroński A. Cz., Lechowski A., *Izabela Branicka w 200-lecie śmierci*, Białystok 2008.
- Fiedorczyk P., *Dzieje budynku Wydziału Prawa*, „Biuletyn Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku” 2007, nr 10.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen: ein deutsch-polnischer Katalog*, hrsg. A. Jammers, Wiesbaden 2000.
- Kalabiński S., *Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostoczczyzny: 1807–1870*, Warszawa 1986.
- Kozłowska-Świątkowska E., Maroszek J., *Hasbachowie. Z rodzinnego sztabucha*, Białystok 2011.
- Krug L., *Betrachtungen über den Nationalreichtum des preußischen Staats und über den Wohlstand seiner Bewohner*, Bd. I, Berlin 1805.
- Kucharczyk K., Maroszek J., *Barokowa kompozycja w dolinie rzeki Białej w XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, Białystok 1985.
- Kusiński W., *Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości*, „Rocznik Białostocki” 1966, nr 6.
- Łukasiewicz J., *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*, red. J. Joka, Białystok 1972.
- Małek A., *Białystok pod zaborem pruskim 1795–1807*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 4 (14).
- Małek A., *Izabela Branicka a władze pruskie 1795–1802*, „Gryfita” 1994, nr 2.
- Małek A. B., *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807. Monografia zespołu archiwalnego*, Warszawa 2007.
- Maroszek J., *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013.
- Maroszek J., *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 1.
- Mościcki H., *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.

- Muszyńska-Hoffmannowa H., *W Wersalu Podlaskim*, Olsztyn 1978.
- Rolnik D., *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*, Katowice 2000.
- Romaniuk Z., *Źródła do początków obwodu białostockiego w zbiorach Biblioteki Narodowej PAU i PAN w Krakowie*, „Białostoczczyza” 2001, nr 1–2.
- Straubel R., *Biographisches Handbuch Der Preubischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, München 2009.
- Szady B., *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Białystok za pałacową bramą*, Białystok 2009.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.
- Szymańska I., Średzińska A., *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011.
- Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neustpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.
- Wójtowicz G., Wójtowicz A., *Historia monetarna Polski*, Warszawa 2003.
- Żurkowska R., *Z dziejów organizacji Departamentu Białostockiego w 1807 r.*, „Rocznik Białostocki” 1961, nr 2.

Strony internetowe

http://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Bia%C5%82egostoku

http://pl.wikipedia.org/wiki/Kalendarium_historii_Bia%C5%82egostoku

Karol Łopatecki, dr historii, pracuje w Instytucie Historii Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku; zainteresowania badawcze: historia prawa wojskowego w epoce nowożytnej, rola wychowania wojskowego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII w.

e-mail: karol_lopatecki@wp.pl